

Валентин Бушанський

## РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ІДЕОЛОГІЯ: ПОЛІТИКА МІФОТВОРЧОСТІ

*У статті досліджуються прояви російського імперського дискурсу. Виокремлено три структурні компоненти російської імперської ідеології: уявлення про час, уявлення про сенс історії, міфологічне уявлення про Росію. Показано взаємозв'язок російської імперської ідеології з російськими історичними міфами.*

**Ключові слова:** імперія, ідеологія, історичні міфи.

***Bushansky V. Russian imperial ideology: policy myth.*** *The article examines the manifestations of Russian imperial discourse. Identified three structural component of the Russian imperial ideology: the notion of time, the idea of the meaning of history, mythological idea of Russia. Shows the relationship of the Russian imperial ideology with Russian historical myths.*

**Key words:** *empire, ideology, historical myths.*

Апологетика імперської минувшини Росії, зокрема імперії Радянської, – це ключовий складник не лише російської пропаганди, а й сучасної російської культури. Пропаганда – це одночасно і запит, із яким держава звертається до громадськості, і відповідь, котру дає держава. І наразі російська держава й російський народ сягнули цілковитого порозуміння.

Пропаганда – це мова про сенси. Коли ми говоримо за пропаганду як «промивання мізків», то лише занижуємо\* неприйнятні

---

\* Під «заниженням» розуміється символічна діяльність – надання означуваному феномену негативної конотованості. Наприклад, трактування особи, колективного суб'єкта чи явища як «божевільного» (в тім сенсі, як його розуміє Мішель Фуко). Показовий приклад гри на заниження – це використання російськими ЗМІ та політиками слів «фашизм», «бандерівці», «хунта» (тощо) в контексті українських революційних подій. В усіх цих випадках відбувається відсилка до негативно конотованих образів, які реципієнти екстраполюють на українські події, сприймаючи їх у негативному світлі. Інший приклад дискурсивної гри на заниження – це традиційне для російських політиків і ЗМІ трактування України як «держави, яка не відбулася». Цілком зрозуміло, що така

практики. Натомість поширення тих символічних форм, у котрих відображаються наші ціннісні пріоритети, ми аж ніяк не схильні вважати «демагогією» чи, власне, «пропагандою», відповідно до заниженої конотації цього поняття. Російська пропаганда – це дуже часто (якщо не зазвичай) пересмикування фактів, замовчування та відверта брехня. Але пропаганда українська (дивлячись російськими очима) – нічим не краща. Заниження чужої пропаганди – це частина пропаганди.

Утім, суть справи в іншому: за великим рахунком, життя людини нікчемне; й немає жодної філософської системи, котра пропонувала б оптимістичний погляд на буття людини. Так само вкрай складно знайти й будь-який сенс у бутті народів. Ми сумлінно уникаємо запитів про сенси. І не тільки тому, що виявлення сенсів – непросте завдання. А ще й тому, що усвідомлення нонсенсу життя перетворює життя на остаточно нестерпне. ХІХ і ХХ століття, зруйнувавши традиційне суспільство й занизивши значущість християнського віровчення, породили власну фабрику сенсів – ідеології, котрі реалізуються саме завдяки пропаганді. І в цім контексті російська імперська (великодержавницька й, по суті – шовіністична) ідеологія – це та необхідність, яку, за відомим висловом, так чи так, а треба було б «винайти».

Тож, якщо придивитися до російської імперської ідеології та побудованої на її основі пропаганди, то вона цілком відповідає «техзамовленню». Життя сучасного росіянина вплітається ланкою в неперервний часовий ланцюг, від перших творців імперії до сьогодні і далі в неоглядне майбутнє. «Ленин жил, Ленин жив» і т. д. «Король помер. Хай живе король!» – і так до безкінечності. Час лине, але смислові структури та структури порядку, завдяки

---

держава апіорі викликає зневагу. У такий спосіб російська пропаганда досягає дві мети – образно-естетичну й етично-поведінкову: дестабілізація та знищення «держави, яка не відбулася» перстає сприйматись як брутальне порушення міжнародного права, а постає в майже шляхетному світлі. Нацистська пропаганда означувала слов'ян, євреїв, циган (та ін.) як недолудей – подібніших до робочої худоби та паразитів, аніж до розумних істот – відповідно, і знищення таких істот не здавалося чимось аморальним, поготів – перетворювалося на справу важливу, не дуже приємну, та все ж потрібну. Таку саму образно-естетичну й етикоповедінкову установку задає й російська пропаганда.

яким долається хаос, мусять відтворюватися з достеменною міфологічною циклічністю. Імперія існувала, імперія існує, імперія мусить існувати. Бо інакше існування втрачає сенс, а порядок поглинається хаосом.

Серед російських авторів, звісно, немає однотайності щодо того, де та точка відліку, з якої розпочинається імперія. За традиційною схемою, начало всіх начал – княжіння Рюрика в Ладозі (в популярній літературі іноді згадується Новгород). Автори, які не обділені фантазією, зокрема, скажімо, політолог Ігор Панарін, слідуючи за середньовічною традицією, виводять становлення російської державницької традиції, звісно, від імператора Октавіана Августа. Однак це, як то кажуть, дискусійне питання. Наразі немає сенсу аналізувати всю палітру російських історико-політичних химер. Є рація лише відзначити, що в цім політизованім дискурсі знайдеться продукт на будь-який смак, починаючи з, безперечно, фахових студій, закінчуючи – справжніми мареннями. Проте варто наголосити на іншому: ознайомлюючись із численними монографіями Ігоря Панаріна, Андрія Фурсова, Ніколая Старікова (не кажучи вже про Сергея Кургіняна чи Александра Дугіна), ми, звісно, маємо підстави підозрювати, що їхня творчість є проявом обсессивно-компульсивного синдрому; переглядаючи публіцистичні фільми Міхаїла Леонтьєва (наприклад, епопеї «Велика гра» чи «Велика американська дірка») – захоплюватися прозріннями Зигмунда Фрейда; але ми не можемо ігнорувати очевидний факт: це є комплексний дискурс, котрий забезпечує відчуття історичної тягlosti.

Неупереджено оцінюючи попереднє речення, можна бачити в нім явну гру на заниження: критика історичного та соціально-політичного дискурсу відбувається за посередництва психологічних понять і відсилки до теорії Зигмунда Фрейда (причому, самі тексти згаданих авторів не аналізуються), тож усе, що залишається читачеві – вірити на слово, або ж – спробувати самому розібратися в особливостях російського пропагандистського дискурсу. Цілком зрозуміло, що більшість читачів не обтяжуватимуть себе ознайомленням із численними працями й інтерв'ю. Отже, асоціативні ряди (Панарін, Фурсов, Старіков та ін. – це нав'язливі психічні стани, а Леонтьєв – переживання ущербності та брудні фантазії) – залишаються самодостатніми. Саме за такою

схемою і працює будь-яка пропаганда, зокрема, й російська, зокрема, й у «продуктах» згаданих авторів. Єдине, чого бракує запропонованій грі на заниження, задля того, аби вона стала, власне, пропагандистською, – це нескінченних повторів. Але це те, чого не бракує російським ідеологічним іграм.

### *Три складники російської ідеології*

Варто акцентувати увагу на таких трьох складниках російської імперської ідеології, які реалізуються завдяки пропаганді.

По-перше, це – опанування часової вертикалі. І минуле, і сучасність, і майбутнє набувають сенсу. Історія, як вона постає в російській пропаганді, – це не змарновані покоління, не мільйони життів, загублених у нечисленних війнах. Історія – це участь у «великій грі», нав'язаній, звісно, іншими, але в цій грі Росія виступила гідним супротивником. Сучасність – не ірраціональні втручання у внутрішні справи інших країн, не безглузді анексії й не злочинні смерті солдат, – а участь у величому протистоянні, для конкретного ж росіянина – участь у творенні великої держави. Майбутнє ж – пролонговане минуле. Велика Росія перетворюється на спільний проект, цеглину в який кладуть, згадуючи нашого класика, «і мертві, і живі, і ненародженні». Відповідно, як бачимо, онтологічне питання сенсу, яке є болісним для будь-якої людини, вирішується за допомогою включення людини до геополітичної гри. (Проте як відрізнити ігровий сенс від сенсу онтологічного?)

По-друге, перетворивши імперію на сенс поколінь, ідеологія раціоналізує картину світу. Якщо сенс історії – це становлення, розвиток і збереження імперії, то всі спроби раціонального осмислення історії, сучасності та майбутнього мають обертатися довкола цієї основної вісі. Звернімо увагу, сенс – це здобуток не рацію, а віри. Однак самої лише віри замало для людини. Людина потребує розумного пояснення перебігу життя, прагне досягнути минулі події, усвідомити доцільність теперішніх дій і впевнено дивитись у майбутнє. Саме для цього людині потрібна раціональна картина світу, яка, звісно, завжди є картиною спрощеною. Але така «призма раціональності», за посередництва котрої заломлюється сприйняття, ніколи не може бути персональною.

Картина світу є колективним світоглядом, який виробляється передусім завдяки ідеології. Відповідно, раціоналізувавши образ реальності, російська імперська ідеологія не має потреби в ненастанному пресингові на ЗМІ: суспільство саме домислює, спрощує і конструює раціональні пояснення всіх подій. Що є світ, згідно із сучасним російським уявленням? – це жорстока боротьба за природні ресурси (копалини, землю, воду), це віртуальна світова економіка, в основі якої доларова піраміда, це фальшиві культурні цінності «нового світового порядку» та цілком реальне право військової мощі, яке прикривається демагогією про «права людини». Згідно з такою раціоналізованою картиною світу Росія знову опиняється в стані обложеної фортеці. І зміцнення мурів цієї фортеці починає здаватися не примхою, а найважливішим завданням.

По-третє, раціоналізувавши дійсність як боротьбу за ресурси (з усіма логічними висновками, які випливають із усвідомлення реальності цієї боротьби), імперська ідеологія спричиняє перманентну тривогу. Як наслідок, виникає третє завдання, котре має розв'язати імперська ідеологія, – це блокування неминучих фобій, які є наслідком тривоги. У позитивному ж ключі, це є завдання створення психологічного комфорту для російських громадян. Фортеця (Кремль), залізна завеса, неосяжна Матінка-Росія, солдати якої можуть відступати до Москви, або ж і за Уральські гори, – це образ материнського лона, відчуття захищеності, безпеки й умиротворення. Але Матінці-Росії потрібен чоловік. Гіперболізовані риси маскулінності, які ми спостерігаємо в гламурних явленнях Владіміра Путіна, – це не психологічні перверзії і навіть не надміри політтехнологів. Це необхідність, що впливає з гіперболізованої фемінності Матінки-Росії. Великій Росії потрібен великий президент, плюс – активізація підсвідомості її громадян. Утім, важливим є інше: цей тандем – Путін і Росія – тандем мілітарної сили, гордість якої ракети «Тополь» і «Булава», та материнської неосяжності російської землі, котра потребує захисту, зумовлює відчуття затишку й одночасно персональної значущості. Ставши в опозицію до всього світу, росіяни ніби повернулися у пелюшки; сповивана дитина заспокоюється: «усе мовчить, бо благоденствує».

Отже, як щойно показано, російська ідеологія містить три складники: ірраціональний, раціональний і, умовно кажучи, емоційно-психологічний. Проте російська ідеологія є не лише повнофункціональною, охоплюючи всі сфери людської екзистенції, а й надзвичайно гнучкою. До сфери ірраціонального впливу залучаються не лише символи секуляризованої політичної віри, а й суто містичні (пророцтва Едгара Кейсі, Ванги, православних старців тощо), котрі, звісно, проливають світло на величне майбутнє Росії. Одне слово, кожен реципієнт отримує те, що йому є доступним, залежно від ступеня його розвитку, однак результат рецепції завжди один і той самий – зміцнення віри в майбуття Росії. До сфери раціонального включаються не лише смислові конструкти, вироблені в рамках історичної та політичної наук, а й економіки (показовий приклад – численні інтерв'ю Міхаїла Хазіна) та наук природничих: нема такої технології, яка нині була б не освоєна в Росії (включаючи – холодний ядерний синтез), нема такого апокаліптичного сценарію, можливість якого не підтверджували б російські фізики. Й у цій системі особливу роль відіграє російська популярна культура. «Епічні творіння» та неперетравне кінематографічне «мило» оповідають про одне – все минуше, Росія – вічна, пам'ять про захисників Росії – вічна. Навіть блатний шансон – явище маргінальної культури – є нескінченною сагою про повернення блудного сина.

### *Російські політико-історичні міфи*

Починаючи свою працю «Російські історичні міфи», Едвард Кінан відзначає: сама увага до російської історичної міфології зумовлюється тим, що з падінням марксистської ідеології та з розпадом Радянського Союзу, де росіяни мали статус панівної нації, Росія опиняється перед необхідністю віднаходження нових засад зовнішньої політики та нових відносин із найближчими сусідами. Відповідно, не варто відкидати ймовірності того, що нова політика нової Росії може опинитись у полоні засвоєних росіянами історичних міфів. Додаткова складність, вважає Кінан, полягає у тім, що інші народи, зокрема й США, також ознайомлені з російською історичною міфологією; і

навіть більше, дуже часто сприймають її як істинну, відповідним чином прогножуючи російську політичну поведінку\*. Кінан висловлює сподівання, що прагматизм і реалізм усе ж превалюватимуть у політиці. Але це сподівання він висловлює на 16-й сторінці своєї книги; читаючи ж наступні сторінки, переїмаєся підозрою, що висловлене сподівання на прагматизм – це лише свого роду мовна фігура, передбачена гарними манерами.

Певний оптимізм помітний і в оцінюванні політичної есеїстки Александра Солженіцина, яка трактується як присутньо міфологічна; однак, застерігає Кінан, погляди Солженіцина – це не погляди всіх росіян. Деконструктивізм, котрий лежить в основі дослідження Кінана, спонукає його повсякчас ставити питання: наскільки той чи той міфотворчий текст був поширений? Які соціальні кола були ознайомлені з міфотворчим текстом? Наскільки той чи той міф сприймався як актуальний, а не лише як одне із багатьох суджень? Звернімо увагу, саме цей деконструктивістський ракурс застосовується дослідником й щодо есеїстки Солженіцина. Кінан, по суті, сподівається на необізнаність і байдужість росіян. І його теза – Солженіцин не може говорити від імені всіх росіян – це і є підстава для оптимізму.

---

\* Розвиваючи міркування Едварда Кінана, зазначимо, що засвоєння іншими народами російської історичної міфології позначається не тільки на сприйнятті Росії, а й на саморепрезентації Росії. Існує образ Росії, який поділяє світ (звісно, з певними національними відмінностями, бо образ Росії, скажімо, в Польщі, Німеччині та Франції – це, загалом, відмінні образи, котрі, проте, мають спільні складники, насамперед – міфологічні). Цей образ Росії, що вироблений іншими, впливає не тільки на їхнє прогнозування політики Росії, а й на саму політику Росії, бо, перебуваючи в комунікації з іншими країнами, Росія сприймає їхні очікування, а це не може не позначатися на російській політиці. І наразі годі й казати, де причина, а де наслідок, що спричиняє що, саморепрезентація Росії зумовлює її міжнародний образ чи образ зумовлює її політику. Напевно, ці прояви взаємопов'язані. Однак не варто відкидати й той факт, що міжнародний образ Росії змушує її фактично грати визначену роль Росії. Прикрість лише в тім, що наявний образ імперської Росії змушує Росію вести імперську політику, а світ – сприймати цю політику, як щось належне. Наразі ж, цілком слушною здається теза: аби Росія змінила власний образ і власну міжнародну та внутрішню політику, світ повинен заявити, що бачить нині іншу Росію й не сприймає російські історичні міфи.

Між тим, Кінан виокремлює п'ять чинників, які, ймовірно, можуть зумовити схильність росіян мислити історичними міфами:

«1. Невблаганна стандартизація й деградація історичного мислення в суспільстві, де засоби масової інформації протягом життя кількох поколінь були контрольовані й маніпульовані на догоду політиці.

2. Добре відомі зигзаги пропаганди й політики – від нападів на російський великодержавний шовінізм до закликів до російського патріотизму, від марксистського інтернаціоналізму до боротьби з космополітизмом тощо.

3. Як наслідок перших двох – нахил широкої публіки більше довіряти тим історичним поглядам, що суперечать офіційним або офіційно переслідуються – наприклад, популярним сьогодні напівофіційним історикам XIX ст. або націоналістичній еміграції XX ст.

4. Засаднича напруженість, яка створюється імпліцитними асоціаціями російських національних міфів із забороненою темою міжнаціональних відносин.

5. Більша або менша ізольованість майже всіх росіян від діалогу, що відбувається в західних соціальних науках із таких питань, як національні міфи та уявлюване минуле» [1, с. 36].

Не важко бачити, що всі п'ять чинників, які виокремив Кінан, нині «щасливо» зійшлися у російській пропаганді.

У своїй праці Кінан послідовно викриває хибність ряду російських історичних міфів. Зокрема, показує, що політика Москви не визначалася жодною доктриною «збирання» руських земель, а цілком лежала в площині типової для XV–XVI століть збройної боротьби між княжими династіями; що релігійні мотиви ніяк не впливали на зовнішню політику Москви того періоду; що білоруські й українські землі були геть незнані, а отже, й про одвічне прагнення Москви опікуватися долею православних і «єдинокровних» слов'ян годі й казати. Таким чином, Кінан, суголосно позиції українських істориків, спростовує доктрину «перетікання» владної традиції з Києва до Москви; викриває доктрину спорідненості трьох слов'янських народів як присутньо невластиву для середньовічної свідомості; розвінчує й тезу про значущість церковних зв'язків між Московією та Константино-



полем, котрі, мовляв, зумовлювали самосприйняття Москви в ролі «Третього Риму».

Усі російські історичні міфи, доводить Кінан, наслідок пізньої, починаючи з XVIII століття, рецепції європейських історичних концепцій. У більш-менш оформленому вигляді російські історичні міфи з'являються лише в працях Інокентія Гізеля, Васілія Татищева та Ніколая Карамзіна. Водночас, Кінан вказує й на важливу деталь: усі доктринальні впливи, які ініціювалися з-за меж Московії, а згодом і Російської імперії, мали на меті – зміну зовнішньої політики Москви та Петербургу. І саме в цій площині лежить діяльність Інокентія Гізеля й української старшини, котра у XVIII столітті влилася в російську політичну еліту. По суті своїй, це був маніпулятивний вплив, покликаний перенаправити російську політику на Захід (проти Речі Посполитої) та Південь (проти Османської імперії). Що ж, залишається тільки зазначити, що згадані маніпулятивні спроби виявилися цілком успішними.

Характеризуючи працю Едварда Кінана, варто також наголосити, що застосований ним метод деконструкції є цілком придатним для критичного аналізу, але він унеможливує розуміння сутності історичного міфу та його сугестивної сили. До того ж, що є історичний міф для Едварда Кінана? – це є «уявлення», котре не відповідає дійсності; тобто історичний міф – це омана, яка береться за істину. Таке трактування історичного міфу цілком прийнятне в рамках критичного історичного аналізу. Висновки такого критичного аналізу можуть бути використані в політичній пропаганді з метою спростування неприйнятних історичних міфів. Однак апіорне зведення міфу до хибного уявлення ставатиме на заваді розумінню сутності політичної міфології, а отже – за межами поля політологічної уваги залишатимуться найважливіші складники політичної міфології, котрі лежать у пізнавальній площині психології та філософії.

Для політичної науки немає принципового значення ступінь істинності, скажімо, середньовічної доктрини богопомазаності монарха чи тієї-таки доктрини «Москва – Третій Рим», або ж, звертаючись до української історії, теорії сарматського походження шляхти Речі Посполитої та паралельної їй – теорії

хозарського походження козацького народу. Якщо певне уявлення пояснює політичне явище, задає темпоральний вимір ідентичності, встановлює етико-політичні цінності й обов'язки, зумовлюючи цілі політичної діяльності, і при цьому – приймається свідомістю як істинне, визначаючи політичне життя, то таке уявлення вже є міфом і, попри сумніви в його істинності, є значущим для політичної науки, і має бути предметом вивчення [2, с. 86].

А втім, напевно, керуючись саме такою логікою, Едвард Кінан і присвятив своє дослідження російським історичним міфам. При цьому він, як послідовний картезіанець, прагне й викрити шахрайську магію історичних міфів. Подивіться, виголошує Кінан, кролика «київської спадщини» підкинув до історичного циліндра Інокентій Гізель! Жодної магії, лише трюк і літературна вправність! Більше реалізму, більше прагматизму, сумніваймося в усьому – ось етична позиція Кінана. Наука\*, чи радше – пізнання, завше на боці розуму, скепсису та прагматики. Але чи є політика наукою? Чи є політична свідомість поспіль науковою? Вочевидь, що ні. Едвард Кінан, а заодно й усі мислителі, починаючи з Рене Декарта, бунтують проти цієї очевидності. Не бунтує проти неї лише Фьодор Достоевський, який написав, що свобода людини – це її право та прагнення «по своїй глупой волі пожити». Філософія життя й екзистенціалізм, а нині й Постмодерн в особі Мішеля Фуко, домагаються якщо не абсолютного, то принаймні часткового виправдання ірраціонального. (Утім, де закінчується часткове,

---

\* Слово «наука» є однокореневим зі словами «научіння», «учитися» тощо. Ці слова вказують на процес засвоєння вже наявних знань, тобто не на пізнання, а саме на завчання вже відомого або ж такого, що вважається відомим. Ця етимологічна особливість нашого слова розкриває всю інердність науки як сфери діяльності в нашій культурі. Водночас, ця лексема не розкриває саму суть того, що ми вважаємо наукою. Бо ж наука – це пізнання, виявлення першопричин і наслідків. І, вочевидь, зважаючи вже на те, що наша культура не виробила власного поняття, котре позначало б діяльність, мета якої – пізнання, є підстави для великих сумнівів щодо того, чи є така діяльність цінною для нашого суспільства, тобто – чи визначає наша культура ставлення до наукової діяльності як до цінності.

яке вклинене до абсолютного?) Напевно, наразі не варто продовжувати цю тему. Варто ставити крапку, завваживши, що, на жаль, чи на щастя, напевно трапляється по-різному, політика не вільна від міфів й ірраціонального загалом.

### *Від міфологічного уявлення до політики*

Кінан відзначив схильність росіян довіряти параісторичним концепціям націоналістичного характеру. Переживання ганебності побуту й історичної приниженості породжує прагнення сатисфакції: так, наш російський спосіб життя огидний, так, наша імперія розпалася, але був час, коли ми були на перших ролях у цьому світі. Ось логіка політичної філософії Ігоря Панаріна й Александра Дугіна. Ці автори міфологізують актуальне Я росіян, тобто перетворюють міфологічний конструкт на зміст російської ідентичності. Чому ж ми втратили свої провідні позиції? – ось логічне запитання. Відповідь на нього дають Ігорь Панарін, Ніколай Старіков, Сергей Кургінян і Міхаїл Леонтєв – змова, вся справа в англосаксонській змові; Лондон і його космополітична еліта – ось корінь світового зла й корінь усіх російських нещасть; Росія ж і росіяни – блаженні жертви. І, як можна бачити, ця відповідь підводить до очевидних зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань: зміцнення обороноздатності, консолідація еліти, економічна самодостатність, опора на традиційні культурні «скрепы» – мілітаризація, зачистка політичної й економічної еліти, контроль ЗМІ, політизація Православ'я (тощо). Від такої логіки прямий шлях до слів про розширення «життєвого простору». І якщо ми придивимося до сучасної російської політики, то побачимо, що всі згадані логічно визначені завдання повністю простежуються в ній.

---

1. Кінан Е. Російські історичні міфи / Едвард Кінан. – К.: Критика, 2001. – 284 с.

2. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу: Монографія / Ю. Ж. Шайгородський. – К.: Знання України, 2009. – 400 с.